

Manzenreiter Gabriella

A ZSENIALITÁS FORRÁSA – LÉTEZIK-E GÉPI „ZSENI”?

Esszémben Immanuel Kant zseni fogalmának elemzésével fogom körbejárni azt a kérdéskört, hogy létezhet-e gépi „zseni” az emberi zsenialitás mellett.

Az alábbi kérdéskörök szerint, mint:

- Mi a szépművészet?
- Leírható-e szabályokkal a művészet előállítása?
- Tanítható-e, tanulható-e a művészet?
- Ki lehet zseni?
- Szépművészet-e a mesterséges intelligencia által generált produktum?
- Előállítható-e, tanítható-e a zsenialitás?

– érintem és elemzem azokat a problémákat, hogy honnan ered a zsenialitás, mit nevezünk kanti értelemben szépművészetnek, ez a kettő fogalma hogyan kapcsolódik össze, továbbá, hogy a zsenialitás tanulható-e, ily módon elő tudjuk-e állítani gépek formájában is.

A kanti esztétika során a természet és a művészet összefüggése a zsenialitás tárgyalásánál is kulcsfontosságú: „A természeti szépség egy *szép dolog*; a művészeti szépség egy *dolog szép megjelenítése*.” (Kant, 2003, ÍK: 48 §, 227)¹ Esszémben Kant zseniről és a szépművészetéről szóló koncepciója alapján amellet fogok érvelni, hogy amennyiben eszközként gondoljuk el az alkotói folyamatban a gépeket, amik a műalkotás megformálásának megtestesítői lehetnek, abban az esetben a zseni az ember, és lehet szépművészet, amit a géppel alkot. Amennyiben viszont önálló alkotóként gondoljuk el a gépeket, azok a zsenialitás (művészi értelemben) mimikrijeiként, behaviorisztikus módon a zseni látszatát keltik, számtalan variációra képesek, ami az emberi kreativitáson túlmutatónak hat, viszont ez inkább a gépi kreativitás fogalmába tartozik, mintsem a zsenialitáshoz. Ennek értelmében a produktuma sem lehet szépművészet, hiszen azt csak a zseni képes előállítani. A kulturális archívum, amiből dolgozik, már a zseni által megszületett alkotásból táplálkozik, ami nem sorolható a kanti „minta” fogalomba, hiszen nem követendő mintaként jár el, hanem kombinációkat gyárt (ahogy az emberi másolás sem számít zsenialitásnak). Továbbá az eredményessége a tudomány fejlődésének köszönhető, amely nem tartozik a zseni kategóriába Kant szerint.

Tehát létrehozhatunk saját képünkre kreatív ágenseket, akik akár felül is múlhatják képességeinket, de az eredetiség tekintetében nem tekinthető unikálisnak műve, és tekintettel arra, hogy nincsenek szabályok a műalkotás létrejöttére fogalmak hiányában, a zsenialitás forrását nem tudjuk rátanítani gépi modellekre. Kant szerint: „...saját maga nem tudja, hogyan támadnak benne az ahhoz szükséges eszmék, és nem áll hatalmában az sem, hogy ilyen eszméket akár tetszés szerint, akár tervszerűen kigondoljon, s azokat olyan előírásokban ossza meg, amelyek képessé tehetnének

¹„Eine Naturschönheit ist ein *schönes Ding*; die Kunstschönheit ist eine *schöne Vorstellung* von einem Dinge.” (Kant, 1995, KU: 48 §, 195)

másokat az övével azonos alkotások létrehozására.” (Kant, 2003, ÍK: 46 §, 223)² Továbbá, „...a *zseni* az a született elméleti diszpozíció (ingenium), amely által a természet a művészetnek a szabályt adja.” (Kant, 2003, ÍK: 46 §, 222)³ Ízlés, képzelőerő, értelem és szellem nélkül nem beszélhetünk zseniről, hiszen ezeket az ember a természet útján kapja, a gép viszont ezt a „tudást” az embertől „kölszöni”. „A szépművészethez tehát *képzelőerő, értelem, szellem és ízlés* szükségeltetik.” (Kant, 2003, ÍK: 50 §, 236)⁴

A génius terminológiai értelemben a latin „genius” szóból ered, amely születéstől fogva jelenlévő kísérő szellemet jelent, veleszületett képességet vagy hajlamot, amely később a „kivételes természeti képesség” jelentéshez vezetett. A „genius” eredete a latin „gignere” („nemzeni”) szó, illetve a görög „génna” („γέννα”) és alakjai is az indoeurópai „génh-” („szülni”) szótövből erednek, amely szintén az eredethez, a természethez és a teremtéshez köthető.

Kant a következőképpen határozza meg, hogy milyen attribútumok szükségeltetnek a zsenihez, és hogyan működik a zsenialitás:

- természetes: eleve adott (elméleti adottság), a szubjektum természete hozza létre,
- eredeti – nem elsajátítható szabályok alapján, nem megismételhető,
- mintaként szolgál: utánpótlásra méltó, de nem utánozható (példamutató),
- vezérlő szellem szükségeltetik az eszmék keletkezéséhez,
- szabadság jellemzi szabályok szerint,
- képzelőerő, értelem, ízlés eredményezi a zsenit.

A folyamat, amely során a zseni által megszületik a műalkotás kanti értelemben a következő: természet – anyag – tapasztalat – szellem – képzelőerő – esztétikai eszme – gyakorlás – forma – műalkotás. A szabályt erre viszont megalkotni előre nem lehet, az alkotásból szükséges visszafelé absztrahálnunk ahhoz, hogy megértsük a kialakulás módját. A folyamat során, ami ilyenkor a zseniben megszületik, az az esztétikai eszme, amelyet Kant úgy határoz meg, hogy a képzelőerő, mint produktív megismerő mozgásba hozza az észeszmék képességét, és a képzelőerőnek köszönhetően képes a művészetben a tapasztalatot túlt is megjeleníteni. A költészetet nevezi meg Kant az esztétikai eszmék megvalósulásának. Az esztétikai attribútumok segítségével kifejezhető a képzelőerő, úgy, hogy a képzelőerő megjelenítéseként ezek az attribútumok a fogalommal összekapcsolt következményekként jelennek meg, amelyek az elme megelevenítésére szolgálnak. Például érzetek, hogy többet gondoljunk, noha nem kifejtve, mint ami egy fogalomban, s így egy meghatározott nyelvi kifejezésben egybefogható. „Egyszóval az esztétikai eszme a képzelőerőnek az a valamely adott fogalomhoz társított megjelenítése, amellyel a képzelőerő szabad használatában a rész megjelenítések olyan különfélesége kapcsolódik össze, hogy erre

²„...selbst nicht weiß, wie sich in ihm die Ideen dazu herbei finden, auch es nicht in seiner Gewalt hat, dergleichen nach Belieben oder planmäßig auszudenken und anderen in solchen Vorschriften mitzuteilen, die sie in Stand setzen, gleichmäßige Produkte hervorzubringen.” (Kant, 1995, KU: 46 §, 191)

³„...*Genie* ist die angeborene Gemütsanlage (ingenium), *durch welche* die Natur der Kunst die Regel gibt.” (Kant, 1995, KU: 46 §, 190)

⁴„Zur schönen Kunst würden also *Einbildungskraft, Verstand, Geist* und *Geschmack* erforderlich sein” (Kant, 1995, KU: 50 §, 206)

nem találni egy meghatározott fogalmat jelölő kifejezést...” (Kant, 2003, ÍK: 49 §,232)⁵

A zseni kizárólag művészi lehet Kant értelmezésében, így a tudományban elért eredmény nem minősíthető zsenialitásnak, így a művész lehet zseni, a tudós nem. Kant számára a tudomány a szabályok követése és alkalmazása, a gondolkodás természetes útján haladva, amely megtanulható. A tudós reprodukálható, tanítható, de a zsenialitás nem tanulható, ahogy az új irányzatok sem jósolhatók meg szabályokkal a művészetben:

„Így meg lehet tanulni mindazt, amit Newton a természetfilozófia elveiről szóló halhatatlan művében előad, bármilyen nagy koponya kellett is ezeknek az elveknek a felfedezéséhez; nem lehet viszont megtanulni azt, hogy hogyan kell szellemdúsan költeni, legyenek bármily alaposak a költészet számára szolgáló előírások és bármennyire kiválóak a költészet adta minták. Ennek az az oka, hogy míg Newton nemcsak önmagának, hanem mindenkinek be tudná mutatni, szemléletesen és követésre alkalmas módon, az általa megtett valamennyi lépést, a geometria első elemeitől a nagy és mély felfedezésekig, addig egy Homérosz vagy egy Wieland nem tudja elmondani, hogy fejében hogyan bukkantak elő és álltak össze a fantáziadús, de egyszersmind gondolatokban is gazdag eszmék, és pedig azért nem, mert erről magának sincs tudása, s így nem is taníthatja meg másoknak.” (Kant, 2003, ÍK: 47 §, 224)⁶

De akkor honnan ered ez az elméleti képesség? Az antikvitásban megjelenő megközelítés szerint, Platón Ión című művében, Szókratész és Ión párbeszédében a következő áll:

„Mert valamennyi epikus költő, aki jó, nem szakértelem alapján, hanem istentől eltelve, megszállottan mondja, a sok szép költeményt...” {} „...amire őket a múzsa fölindítja...” – Szókratész. (Platón, 1984, Ión: 533e, 316-317, 534c, 317) Schopenhauer már kétezer évvel később a *szemléző* megismerésben határozza meg a zsenialitást, ahol a zseni mélyebben belelát a világba, és a zseni művei közvetlenül a szemléletből indulnak, és a szemléletre irányulnak:

„...a géniusz lényegének a szemléző megismerés tökéletességében és energiájában kell honolnia. Ennek megfelelően a géniuszra leginkább és szokásosan olyan művek létrehozása jellemző, amelyek közvetlenül a szemléletből indulnak ki és a szemléletre irányulnak, ilyenek a képzőművészeti alkotások, közvetlenül ezután pedig a költői művek, amelyek szemléletét a fantázia követi.” {} „A tehetséggel megáldott ember gyorsabban, helyesebben gondolkodik a többieknél, a géniusz viszont egy

⁵Mit einem Worte, die ästhetische Idee ist eine einem gegebenen Begriffe beigestellte Vorstellung der Einbildungskraft, welche mit einer solchen Mannigfaltigkeit der Teilvorstellungen in dem freien Gebrauche derselben verbunden ist, dass für sie kein Ausdruck, der einen bestimmten Begriff bezeichnet, gefunden werden kann...” (Kant, 1995, KU: 49 §, 201)

⁶„So kann man alles, was Newton in seinem unsterblichen Werke der Principien der Naturphilosophie, so ein großer Kopf auch erforderlich war, dergleichen zu erfinden, vorgetragen hat, gar wohl lernen; aber man kann nicht geistreich dichten lernen, so ausführlich auch alle Vorschriften für die Dichtkunst und so vortrefflich auch die Muster derselben sein mögen. Die Ursache ist, daß Newton alle seine Schritte, die er von den ersten Elementen der Geometrie an bis zu seinen großen und tiefen Erfindungen zu thun hatte, nicht allein sich selbst, sondern jedem andern ganz anschaulich und zur Nachfolge bestimmt vormachen könnte; kein Homer aber oder Wieland anzeigen kann, wie sich seine phantasiereichen und doch zugleich gedankenvollen Ideen in seinem Kopfe hervor und zusammen finden, darum weil er es selbst nicht weiß und es also auch keinen andern lehren kann.” (Kant, 1995, KU: 47 §, 191-192)

másik világot szemlél, mint ők valamennyien, jóllehet oly módon teszi ezt, hogy mélyebben pillant bele abba a világba, amely ott van amazok előtt is; a fejében ő azt objektívebb módon – tehát tisztábban és világosabban – jeleníti meg.” (Schopenhauer, 2021, 31 §, 464)⁷

Kant úgy véli, hogy az ízlés nem produktív képesség, így az önmagában nem elég a zsenialitáshoz, viszont hozzátartozik a zsenihez. A szépművészet esetében többről beszélünk, mint pusztán ízlésítéletről. Amíg a kellemes művészet célja az öröm érzésének felkeltése, addig a szépművészet megismerésmódokkal kapcsolódik össze:

*„Mármost az ízlésítélet az érzékek tárgyaival foglalkozik ugyan, de nem azért, hogy ezek fogalmát az értelem számára meghatározza; hiszen az ízlésítélet nem megismerési ítélet. Ekképp tehát az ízlésítélet mint egy egyes szemléleti megjelenítésnek az öröm érzésére való vonatkoztatása csupán privátítélet; ennyiben pedig érvényessége szerint kizárólag az ítélő individuumra korlátozódnék: a tárgy számára nem kell annak lennie – mindenkinek megvan a maga ízlése.”*⁸ (Kant, 2003, ÍK: 57 §, 256)

Ami ízlés szerint való tartozhat a mechanikus művészethez. Hogyan válik el a mechanikus művésztől a szépművészet? Mechanikus művészet a tárgyról alkotott ismereteinek megfelelően végrehajtja a tárgy megvalósításához szükséges műveleteket. „A szépművészet a zseni művészet.”⁹ (Kant, 2003, ÍK: 46 §, 222) A zseni művészetének egyszerre kell szabadnak és mechanikusnak lennie, hiszen elengedhetetlen a mechanikus szabályosság a megformáláshoz a kivitelezés során. A művészetet olyannak tekinthetjük, mint a játék; önmagáért véve kellemes foglalatosság célszerűen, érdekmentes. Amíg a művészet szabad, addig a kézművesség Kant szerint a bérművészethez sorolható, amely terhes foglalatosság és érdektől függő. A szépművészet természetes, önmagában véve célszerű, amelyet a zseni ízléssel alkot.

Összefoglalóan a kanti fogalmak alapján, a következtetésem a következő: A zseni fogalma az emberhez köthető, amely szubjektum rendelkezik a természet által az elme, az ész, az értelem, a képzelőerő, az ízlés és a tapasztalat képességével, így célszerűen, mégis szabadon hoz létre szépművészetet a tökéletességre törekedve. Amennyiben elgondoljuk a gépi zsenialitást, nem beszélhetünk szubjektumról, aki a fentebb felsorolt képességekkel rendelkezne, illetve tekintettel arra, hogy ezen képességek nem megtanulhatók, és a természettől eredeztethetők, nem létrehozhatók. A fejlődő gépi tanulási technikáknak köszönhetően e képességek szimulációit érzékeljük, ahol a tudás és információszerezés módja eltérő módon történik, az

⁷ „...so muß das Wesen des Genies in der Vollkommenheit und Energie der anschauenden Erkenntniß liegen. Dem entsprechend hören wir als Werke des Genies am entschiedensten solche bezeichnen, welche unmittelbar von der Anschauung ausgehn und an die Anschauung sich wenden, also die der bildenden Künste, und nächst dem die der Poesie, welche ihre Anschauungen durch die Phantasie vermittelt.” {} „Der damit Begabte denkt rascher und richtiger als die Übrigen; das Genie hingegen schaut eine andere Welt an, als sie Alle, wiewohl nur indem es in die auch ihnen vorliegende tiefer hineinschaut, weil sie in seinem Kopfe sich objektiver, mithin reiner und deutlicher darstellt.” (Schopenhauer, 1924, 31§, 359)

⁸ „Nun geht das Geschmacksurteil auf Gegenstände der Sinne, aber nicht um einen Begriff derselben für den Verstand zu bestimmen; denn es ist kein Erkenntnisurteil. Es ist daher, als auf das Gefühl der Lust bezogene anschauliche einzelne Vorstellung, nur ein Privaturteil: und sofern würde es seiner Gültigkeit nach auf das urteilende Individuum allein beschränkt sein: der Gegenstand ist für mich ein Gegenstand des Wohlgefallens, für andere mag es sich anders verhalten; – ein jeder hat seinen Geschmack.” (Kant, 1995, KU: 57§, 230)

⁹ „Schöne Kunst ist Kunst des Genies.” (Kant, 1995, KU: 46§, 189)

előállított produktum természete ily módon más, az emberi tudás eredménye közvetetten. A zsenialitás hiányában a produktum, amelyet létrehoz bértművészethez, mechanikus művészethez hasonlítható. „Egy esztétikai eszme azért nem lehet megismeréssé, mert olyan szemlélet (a képzelőerőé), amelyhez sohasem található vele adekvát fogalom.”¹⁰ (Kant, 2003, ÍK: 578)

Rövidítések:

ÍK: Az ítélőerő kritikája

KU: Kritik der Urteilkraft

Irodalom

- Harper, D. (2021). Etymology of genius. *Online Etymology Dictionary*. Utolsó elérés: 2024.10.10. <https://www.etymonline.com/word/genius>
- Kant, I. (2003). *Az ítélőerő kritikája* (Papp Z., Ford.) (2., jav. kiad.). Budapest: Osiris/Gond-Cura Alapítvány.
- Kant, I. (1995). *Kritik der Urteilkraft*. In *Werke in sechs Bänden* (Band IV). Köln: Könemann.
- Platón. (1984). Ión. In *Platón összes művei I.* (Devecseri, G., Faragó L., Kerényi G., Kárpáty Cs., Kövendi D., Papp Z., Ritoók Zs., Steiger K., Szabó Á., & Telegdi Zs., Ford., pp. 305–335). Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Schopenhauer, A. (1924). *Die Welt als Wille und Vorstellung* (Band 2). Berlin: Hans Heinrich Tillgner Verlag.
- Schopenhauer, A. (2021). *A világ mint akarat és képzet* (2. kötet, J. Gyurgyák (Ed.), Tandori Á., Tandori D., & Tar I., Ford.). Budapest: Osiris.

¹⁰„Eine *ästhetische Idee* kann keine Erkenntnis werden, weil sie eine *Anschaung* (der Einbildungskraft) ist, der niemals ein Begriff adäquat gefunden werden kann.” (Kant, 1995, KU: 578, 233)